

O VZNIKU ĽUDSKÉHO SVEDOMIA

V predhistorických dobách sa človek riadil svojimi inštinkami, konal na základe neuvedomených impulzov, mal jasnovidné schopnosti, ktoré ho úzko spájali s okolitým prírodným a kozmickým dianím. Táto jasnovidnosť, ktorá mala v ľudskom živote práve takú rozhodujúcu úlohu, ako má dnes rozum, bola však atavistická, t.j. bola dedičstvom ešte starších inštinktívne nadobudnutých síl, ktorými človek praveku disponoval, a preto síce veľmi pomaly, ale postupne predsa len ubúdala. Tento úpadok niekdajšej samozrejmej spätosti ľudskej duše s prírodou najvhodnejšie možno pozorovať na zanikajúcej kultúre starej Egyptskej ríše v 3. a 2. tisícročí pred Kr.

Tu už prechádza predhistória do histórie, ľudské vedomie vykonáva dôležitý a pre celú ďalšiu budúcnosť ľudstva rozhodujúci vývojový krok. Jedným z najmarkantnejších symptómov vývoja vedomia človeka, tejto hybnej páky a vnútorného princípu ľudských dejín, je vznik svedomia.

Až filológia nášho storočia „objavila“ pre mnohých mysliteľov v oblasti kultúrnych dejín prekvapujúcu skutočnosť, že starí Gréci až do pomerne neskorého stupňa svojho vývoja naprežovali svedomie tak, ako ho dnes poznáme my, a preto, prirodzene, nemali preň ani príslušný výraz – podobne ako všetky ostatné národy predkresťanskej antiky. Okrem toho bádanie kultúrohistorickej situácie starých národov ukazuje, že u nich nemožno hovoriť o osobnom svedomí, ale že osobné a „spoločenské politické svedomie“ úplne splývali pravda, neznamená, že starí Gréci alebo Židia a Egyptania vôbec nepoznali nič, čo by sa dalo porovnať s morálnym svedomím. Jestvovali predsa napríklad Mojžišove príkázania, tzv. desatoro, ako aj množstvo egyptských a iných orientálnych náboženských príkazov a zvyklostí, ktoré zahrňovali pojmy ako priestupok, vina, poškrvnenie a s tým spojené pojmy odplata, pokánie, očista a trest. To platí aj pre najstaršie obdobie gréckej kultúry, ako nás o tom ľahko presvedčia Homérové eposy. Avšak spôsob, ako sa tento „pocit viny“ ozýval, sa podstatne líšil od vnútorného zážitku moderného človeka. Človek, ako ho opisuje Homéros, ešte vôbec nevystupoval ako osobnosť so slobodnou vôľou, nepoznal „vlastné“ rozhodnutie na základe prežívania slobody vnútorného života.

Jeho zážitok bol diktovaný zvonka, prežíval pôsobenie jemu nadradených bohov, ktorí ho buď chránili a varovali, alebo vystupovali ako jeho sudcovia a pomstítelia, ak jeho konanie bolo v rozpore s ich intenciami. Vina sa prežívala ako záležitosť istého kolektívu, rodiny či kmeňa a pod. Na podopretie týchto tvrdení máme k dispozícii mimoriadne výstižný príklad, ktorý môže osvetliť celú situáciu premeny vedomia, a to nielen človeka gréckej kultúry. Výstižný preto, lebo ide o motív, ktorý sa v gréckej mytológii a potom aj v starej literatúre častejšie vyskytuje. Už v Homérovej *Iliade*, povesti o trójskej vojne, sa spomína mýtus o Orestovi, ktorý sa neskôr opakuje v antickej dráme - u Aischyla a Euripida, ale v istej zmenenej forme. Orestes, syn Agamemnonov, sa po návrate z vojny dozvedel, že jeho matka Klytáimnestra zabila jeho otca. Orestes otca pomstí a matku zabije. Vražda,

ktorej sa dopustil, má za následok, že ho začnú prenasledovať strašidelné bohyně pomsty Erínye (podľa latinského názvu Fúrie), Orestes pred nimi uteká, až napokon nachádza očistu a

pokoj s pomocou delfského Apolóna. Teda sily bohýň pomsty, ako aj sily boha prinášajúceho očistu a vnútorný pokoj pôsobia na človeka celkom evidentne *zvonka*. V piatom storočí pred Kr., v tom istom období, keď sa začal rozvoj antickej tragédie, vynárali sa výrazy, ktorých životnosť bola podľa literárnych dokladov pomerne krátka, ale ktoré sú veľmi zaujímavé preto, lebo jasne označujú prechodné obdobie medzi starým zážitkom svedomia, totiž tým „vonkajším“, a niečím novým, už sa črtajúcim „vnútorným“. Ide o dve slová: *enthymion* (tlačiacie na myseľ) a *enkardion* (ležiace na srdci), ktoré sa vyskytujú u autorov, ako Herodotos, Thukydités, Antiphon a u niektorých ďalších, a v neskoršej literatúre už nie sú známe. V čase peloponézskej vojny, v období všeobecného prerodu vedomia starých Grékov, objavuje sa postupne slovo označujúce svedomie - *syneidesis*. (Na túto skutočnosť poukázal na základe podrobných rozborov nemecký klasický filológ F. Zucker roku 1928 v Jene, ale už roku 1910 sa o tomto fakte zmienil vo svojich berlínskych prednáškach o *metamorfózach duševného života* R. Steiner.) Je to skutočnosť, ktorá vrhá nové rozhodujúce svetlo na celú antiku a otvára cestu k novému chápaniu kultúrnych dejín staroveku. Prvý literárny dokument o spomínanom prerode sa nám zachoval v Euripidovej dráme *Orestes* (verš 396), kde sa vyskytuje slovo pre svedomie v skrátenej podobe *synoida* od slovesa *syneidenai*, čo pravdepodobne poukazuje na to, že už pred Euripidovou drámou bolo toto slovo známe v bežnej reči. Okolnosť, že tu ide o jedinečný príklad, vyplýva z nasledujúceho: Roku 458 pred Kr. napísal Aischylos svoju tragédiu *Orestes*, kde vraha ešte prenasleduje vidina strašidelných bohýň pomsty Erínyí, u Euripida roku 408 pred Kr. však už tieto bytosti nevystupujú, ale Orestes sa cíti chorý, pretože vina tlačí jeho svedomie. Pritom Euripides tiež dobre pozná bohyně pomsty. V jeho dráme *Iphigeneia* (asi z roku 420 pred Kr.) ešte vystupujú Erínye! V tejto súvislosti stojí za zmienku, že v Euripidovej dráme *Medeia*, ktorá vznikla dve desaťročia pred *Orestom*, už nachádzame slovo svedomie, a to vo veľmi významnom kontexte. Vo verši 495 Medea hovorí o tom, že Jason zrejme verí, že bohovia starých čias už nevládnu a že sa medzi ľuďmi zavádzajú nové zákony. Euripides však bol rovesníkom filozofa Sokrata, ktorý bol odsúdený na smrť roku 399 pred Kr. Nič by nemohlo charakterizovať Sokrata lepšie, ako keby sme povedali, že bol stelesneným svedomím starého Grécka. Avšak v Platónových dialógoch, ktorých ústrednou postavou je predsa Sokrates, slovo označujúce svedomie sa vôbec nevyskytuje. Spomína sa iba akýsi regulatívny „vnútorný hlas“ - *daimonion*, ktorý usmerňuje konanie človeka. Z toho vidieť, že vtedajšie vedúce osobnosti filozofie, práve tak ako aj sofisti, nechceli robiť rozdiel medzi subjektívnym poznaním a objektívnym uchopením pravdy a spravodlivosti. V období gréckej kultúry, ktorá sa vyznačuje vystúpením silných osobností, prvých iniciátorov v početných oblastiach vedy a umenia, pohľad filozofov nebol nikdy obrátený k vzťahu osobnosti k sebe samej, ale význam individuality hľadali v jej vzťahu navonok, v jej spolupôsobení s inými členmi spoločnosti. Ľudské Ja sa prežívalo v celkom inej forme ako u dnešného človeka, bolo organicky začlenené do spoločenstva, do *polis*, nebol to ešte zážitok seba samého, ako to prirodzene vyplýva zo sebavedomia dnešného človeka.

Slovo *synesis*, ktoré používa ako prvý Euripides, sa opäť vyskytuje o dve pokolenia neskoršie u Aristotela. V jeho *Nikomachovskej etike* vysvetľuje *synesis* ako cnosť, ktorá sa zjavuje medzi *sophiou* (múdrose) a *phronesis* (rozum), alebo ináč povedané

- medzi vyššou a nižšou formou rozumu. *Synesis* svedomie (vysvetľuje Aristoteles) sa vzťahuje na veci, ktoré súvisia s naším slobodným rozhodnutím. Rozum nás poučuje o tom, čo máme robiť, svedomie však iba súdi. Aristoteles v tejto súvislosti ako prvý poukazuje na význam ľútosti. Človek, ktorý neoľutuje svoje chyby, prejavuje opak ľudskej cnosti. Spomenutý pojem *daimonion* a aristotelovský pojem ľútosti predstavujú významné stupne, ktoré napokon viedli k všeobecnému zavádzaniu slova pre svedomie, ktoré začali používať Demokritos a Demosthenes a neskôr filozof Philon z Alexandrie - *syneidesis*. Tento termín nájdeme opäť u apoštola Pavla. Do rímskeho sveta sa toto - podľa filológov neskorohelenistické - slovo dostalo ako *conscientia*. Áno, sme konfrontovaní so zaujímavou skutočnosťou, že Apoštol Pavol, tento človek gréckeho (lepšie helenistického) vzdelania, bol prvý, kto hovoril o svedomí: pred ním bol tento pojem jednoducho neznámy. V židovskej kultúre môžeme pozorovať do istej miery paralelný vývoj k starému Grécku. Rozdiel je v tom, že príslušníci izraelského národa boli v porovnaní s Grékmi introvertní, dlhoročnou tradíciou vychovávaní k tomu, nerobiť si obraz božstva, nehľadať ho v nijakej konkrétnej podobe (ako napr. krásneho Apolóna), ale veriť v neviditeľného, za všetkými javmi pôsobiaceho jediného Boha. Žid teda nemal ani vidinu bohýň pomsty, bol iba zvonka vedený zákonom, v ktorom bola prejavená Božia vôľa. Máme však poukaz na to, že aj tu sa prejavovala zákonitosť, podľa ktorej sa ten vonkajší zážitok presťahuje raz do vnútra človeka, že to, čo vystupovalo ako vonkajší usmerňujúci faktor, bude sa raz ozývať priam z vlastného vnútra.

Prorok Jeremiáš (kap. 31) hovorí:
„Lebo toto bude zmluva, ktorú uzavriem
s domom Izraela po oných
dňoch. Svoj zákon vložím do ich vnútra
a vpišem im ho do srdca...“

Viktor Thieben